

Підводячи підсумок дослідження, слід відмітити, що становлення і подальша діяльність комерційних судів відбувалася в складних умовах невідповідності старої системи законодавства, судочинства і всього державного устрою буржуазним принципам закладеним в основу діяльності комерційних судів в Росії статутом для Одеського суду від 1808 року. Для управління такої ситуації доводилось регулярно приймати різні додаткові нормативні акти, що стосувалися компетенції комерційних судів, в тому числі й Феодосійського, та конкретизували її.

У той же час статут Одеського комерційного суду

від 1808 року, як і створені на його основі комерційні суди, діяли у правовому полі імперського законодавства, основні положення якого створювали перешкоди для швидкого та якісного вирішення справ даними судами. Задля вирішення назрілих проблем, розпочався процес прийняття та реалізації на місцях різних додаткових нормативних актів, у тому числі й індивідуального характеру, тобто таких, що поширювали свій вплив виключно на конкретний суд. Як показала подальша практика, такий підхід зберігся й надалі аж до припинення функціонування комерційних судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джавкуразова М. О. Коммерческие суды в России / Джавкуразова М. О. // Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов ИГЛ РВД и МПОА. – М., 1994. – С. 106-110.
2. Казанцев С. М. Коммерческие суды в дореволюционной России / Казанцев С. М. // Вестник ВАС РФ. Отдельное юбилейное издание: 10 лет арбитражным судам. – 2002. – С. 22-41.
3. Кудряшов С. М. Коммерческие третейские суды в России / Кудряшов С. М. // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 110-118.
4. Михин А. В. Возникновение и развитие коммерческих судов в Российской Империи : автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / А. В. Михин. – Нижний Новгород, 2005. – 31 с.
5. Балух В. С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808 – 1917) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Балух Валерій Сергійович. – Одеса, 2002. – 179 с.
6. Балух В. С. Одесский арбитражный суд: два века истории / В. С. Балух, А.А. Сурилов. – Одесса, 2001. – 180 с.
7. Архипов И. В. Коммерческие суды и торговый процесс в России / Архипов И. В. // Правоведение. – 1994. – № 4. – С. 108-120.
8. Устав судопроизводства торгового. – СПб., 1905.
9. Свод законов Российской империи. – СПб., 1835. – Т. X. – Ч. 2.
10. Свод законов Российской империи. – СПб., 1835. – Т. II. – Ч. 1.
11. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. XVI. – Ч. 1.
12. Полное собрание законов Российской империи. Т. 7. Отделение 1-е. 1832-1883 гг. – СПб., 1884. – 610 с.
13. Государственный Архив Автономной Республики Крым, ф. 221, оп. 1, д. 10. Послужные списки о чинах и служащих. 3.05.1785 – 9.01.1786 г. 18 л.

УДК 34: 930. 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВОЛИНИ У 1921-1939 РР. (ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

ORGANIZATIONAL AND LAWFUL SUPPORT OF UKRAINIAN INTELLIGENTSIA IN VOLYN IN 1921-1939 S (HISTORICAL-LAWFUL RESEARCH)

Булавина С.С.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Східноєвропейського університету імені Лесі Українки*

Проаналізовано джерельну базу, охарактеризовано матеріали та дослідження про участь інтелігенції в політичних партіях, кооперативних об'єднаннях, культурно-освітніх організаціях і товариствах Волині у міжвоєнний період.

Ключові слова: джерельна база, історіографія, Волинь, інтелігенція, українці, громадсько-культурні організації та політичні партії.

Проанализированы источники, охарактеризованы материалы и исследования об участии интеллигенции в политических партиях, кооперативных объединениях, культурно-образовательных организациях и обществах Волыни в межвоенный период.

Ключевые слова: источники, историография, Волынь, интеллигенция, украинские, общественно-культурные организации и политические партии.

The source base is analyzed, materials and investigations about participation of intellectuals in political parties, cooperative associations, cultural and educational organizations and societies of Volyn during the interwar period are characterized.

Key words: source base, historiography, Volyn, intellectuals, Ukrainians, social and cultural organizations, political parties.

Постановка проблеми. Як свідчать архівні документи, спогади, матеріали преси, довідкова література та дослідження вітчизняних і польських істориків, характер та особливості формування української інтелігенції Волині визначилися насамперед політичною ситуацією, що склалася в краї внаслідок важливих історичних подій Першої світової війни, відродження української державності (1917-1921 рр.) та пов'язаних з цим національно-визвольних змагань, а також особливостями капіталістичного розвитку краю в умовах польської державності.

Стан дослідження. Це був період активного самовизначення інтелігенції, пошуку нею свого місця в тогочасному складному, невизначеному і багато в чому деформованому суспільстві. З точки зору внутрішнього розвитку, вона стає чітко окресленою групою, з притаманними їй характерними рисами, психологією, поведінкою, здобуває статус соціально-професійної верстви – «розумових працівників», хоч для української інтелігенції він так і не був офіційно визнаним з боку шовіністичної польської влади.

З точки зору активності, волинська українська інтелігенція, за загально визнаною у західній історіографії тристадієвою класифікацією національних рухів Східної Європи, пройшла в цей період водночас усі три його стадії – «наукову», визначаючи контури своєї національної свідомості; культурницьку – творення громадсько-культурних організацій, здійснюючи масове просвітництво; політичну – беручи участь в політичних партіях, формуючи політичну платформу й ідейні засади національно-визвольної боротьби.

Виклад основного матеріалу. Проблеми інтелектуального потенціалу, національної еліти Української держави на всіх етапах історичного розвитку постійно привертала увагу дослідників. Джерелознавчі матеріали з проблеми проаналізовано і досліджено в багатьох працях М. Костомарова, К. Левицького, Є. Чикаленка, М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Донцова та інших відомих українських істориків, які використовували документи і матеріали, що не дійшли до нашого часу, в тому числі й про Волинь. Їхнє вивчення й зіставлення з іншими нині відомими джерелами можуть викликати нові думки і напрями розвитку історичної науки про край та його національну інтелігенцію.

Стосовно Волині та її провідної верстви населення в дослідженні найбільш широко використано ряд фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), де зберігаються документи вищих урядових інституцій, політичних партій досліджуваної доби. Зокрема, тут знаходяться матеріали про етнографічний склад населення Волині та його зміни внаслідок постійної експансії Речі Посполитої на схід. У фонді 4465 – «Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб» зберігся протокол з'їзду культурно-освітніх організацій Волині (1922 р.), який містить цінну інформацію про різнопланову діяльність інтелігенції в громадських об'єднаннях українців

[5]. З матеріалів фонду 3963 – «Жіноча українська національна рада» можна почерпнути чимало нині розсекречених відомостей про міжнародний жіночий рух, очолюваний Всесвітнім союзом українок (ВСУ), до якого входив і Союз українок Волині, та його провідних діячів [6].

Другим за кількістю і значимістю документів про участь української інтелігенції в суспільному житті є Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) – колишній Партійний архів Інституту історії при ЦК Компартії України. Так, у фонді 6 цього архіву – «Центральний комітет Комуністичної партії Західної України» – містяться важливі документи з питань функціонування КПЗУ та інших політичних партій на Волині, їхніх керівників, матеріали про діяльність «Просвіти», інших громадських організацій українців [7].

Важливі матеріали про інтелігенцію в політичних партіях, кооперативних об'єднаннях, культурно-освітніх організаціях і товариствах Волині у міжвоєнний період, зокрема про діячів «волинської політики» Г. Юзевського в контексті загальнополітичних процесів на теренах східних воєводств Речі Посполитої, зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ). У фонді 348 – «Просвіта», крім довідкових матеріалів, значний інтерес становлять інформаційні звіти про її діяльність, протоколи засідань Головного відділу, відомості про керівників і активістів, зв'язки організації з просвітянськими осередками Волині, Холмщини й інших регіонів [8]. У фонді 309 – «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка», який нараховує 620 справ, у тому числі й матеріали, передані 1994 р. Польщею в ЦДІАЛ (спр.7633 – 1910-1923 рр.), містяться цінні відомості про зв'язки цього товариства з науковцями Волині [9].

Закономірно, що основний масив української архівації із досліджуваної проблеми зберігається в численних фондах Державних архівів Волинської (ДАВО), Рівненської (ДАРО) і Тернопільської (ДАТО) областей. У ДАВО вони зберігаються у фондах «Волинське воєводське управління» (ф. 46), «Повітові старства» (ф. 36, 178, 182, 183, 246), «Управа м. Луцька» (ф. 158), «Волинське окружне земське управління» (ф. 277), «Українська парламентська репрезентація Волині» (ф. 60), Луцьке повітове товариство «Просвіта» (ф. 54), «Ковельське повітове товариство «Просвіта» (ф. 389), «Українське товариство ім. Лесі Українки» (ф. 190), «Волинське українське об'єднання» (ф. 198), «Товариство ім. Петра Могили» (ф. 63), «Особистий фонд адвоката Григорія Степури» (ф. 522), «Особистий фонд І.О. Левчанівської» (ф. Р-3190), «Українська гімназія ім. Лесі Українки» (ф. 73) та багатьох інших, що нараховують кілька тисяч справ [15].

Документи ДАВО дали можливість детально відтворити і проаналізувати суспільно-політичну обстановку на Волині, в якій проходило формування української інтелігенції, визначалися основні напрями її життєдіяльності. В результаті пошуку виявлено сотні невідомих досі імен активістів громадсько-політичного і культурного життя Волині міжвоєнного

періоду – справжніх патріотів, самовідданих борців за українську національну ідею.

Багато цінного документального матеріалу про діячів Українського робітничо-селянського соціалістичного об'єднання «Сельроб» віднайдено у фонді 46 «Волинське воєводське управління» [1]. Більшість документів торкається історії Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). В них зосереджено інформацію про боротьбу комуністів за українізацію школи, проти надмірних податків, страйкові акції тощо. Наприклад, у ф. 1 зберігаються інформації поліцейських органів про окремі організації і членів цієї партії [2]. У цьому ж фонді зосереджено матеріали про відомих діячів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Цікавими є матеріали, що стосуються діяльності Волинського українського об'єднання (ВУО). Головним чином – це програмні документи партії, списки організацій, їх лідерів і рядових членів. Архіви свідчать, що, незважаючи на опіку воєводських властей і самого воєводи Г.Юзевського, діяльність цієї партії не принесла бажаних результатів. З фондів 1 і 46 ДАВО використано ряд документів, що відображають діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) на Волині. Це відомості про розгортання націоналістичного руху, списки членів ОУН по окремих повітах та інше.

У фондах ДАВО згруповані документи і матеріали, що дали можливість простежити складні процеси у сфері церковно-релігійного життя, скласти уявлення про духовенство Волині та його боротьбу за українізацію церкви.

Відтворити історичну справедливість щодо української інтелігенції дозволяють документи фондів Рівненського архіву. Це фонди 42, 156, 161, 357, 191 – «Дубнівське, Здолбунівське, Костопільське, Рівненське, Сарненське повітові староства»; фонди 26, 193, 476 – «Костопільський, Рівненський та Сарненський повітовий відділи»; фонди 203, 628, 51, 239, 31 – «Здолбунівська, Корецька, Костопільська, Острозька та Рівненська міська управи»; ф.87, 100, 86, 300 – «Повітові коменди державної поліції»; фонд 184 – «Правління Волинського округу спілки вчителів Польщі» та інші.

Фонд 30 є чи не найбільшим за обсягом документів стосовно просвітнянських організацій та їх активістів. Тут, наприклад, зберігається проект статуту товариства «Просвіта» із власноручними зауваженнями воєводи, які значно звужували сферу його діяльності. З іншого документа цього фонду дізнаємося про повітові філії, їх статuti, склад керівників, форми і методи діяльності [3].

З фондів Тернопільського архіву використано матеріали з історії діяльності української інтелігенції Кременецького повіту, який входив до складу Волинського воєводства. Здебільшого – це матеріали про стан українського шкільництва, Учительську семінарію Кременецького ліцею, Приватну українську гімназію спільного навчання в м.Кременці, статистичні відомості про вчительські кадри, їх матеріальне і правове становище [4].

Отже, документи архівів України забезпечують цілком достатні інформаційні умови дослідження

історії волинської української інтелігенції протягом усього міжвоєнного періоду чи окремих його років як на регіональному (воєводському), так і на субрегіональному (повітовому) рівнях, дають можливість всебічно охарактеризувати групи цієї категорії населення або ж окремих її представників.

Довідкові, статистичні видання, опубліковані збірники документів. Серед них особливо цінними є матеріали загальнопольських переписів населення 1921 та 1931 років, які дають можливість виявити місце інтелігенції в загальній структурі зайнятості населення, її правовий, освітній і майновий ценз. Законодавчі акти Польщі, опубліковані у «Віснику законів Речі Посполитої», стосуються різних аспектів суспільно-політичного, культурно-освітнього та релігійного життя національних меншин і є важливим джерелом інформації про правовий статус української інтелігенції у державотворчому процесі та громадсько-політичному житті.

У збірнику документів і матеріалів «Культурне життя в Україні. Західні землі» [14] є важлива інформація про участь інтелігенції в культурно-освітніх та громадсько-політичних об'єднаннях українців. Цю інформацію доповнюють матеріали Другого міжнародного конгресу українців, що проходив у Львові, зокрема, матеріали, що стосуються політичної історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду та політичної орієнтації окремих груп інтелігенції [11].

Останнім часом зроблено спробу пролити світло на участь жінок –інтелігенток у суспільно-політичному житті краю. Важливу інформацію з цього приводу містить «Збірник документів і матеріалів про життя і творчість Мілени Рудницької» [13]. Чимало документів стосуються українського жіночого руху Волині, його міжнародного визнання.

Значну наукову цінність мають документи, вміщені у збірнику «Правда про «золотий вересень» 1939-го», упорядковані В.Сергійчуком. Введення їх у науковий обіг дозволяє з'ясувати істинну суть «радянзації», вістря якої було спрямоване в першу чергу проти національної інтелігенції – націоналістичної з точки зору «визволителів», тобто такої, яка підлягала знищенню [23].

Документи, що висвітлюють маловідомі широким загалом в Україні героїчні сторінки боротьби українських повстанців проти радянської влади та німецьких загарбників, вміщено у двотомному виданні «Літопис УПА», підготовленому видавництвом «Літопис УПА» в Торонто спільно з істориками академічних установ України [17; 18].

Польський історик Ч. Гжелак підготував досить об'ємне видання документів з фондів Російського державного військового архіву (РДВА), Центрального військового архіву Польщі (ЦАВ) та Польського інституту і музею ім. В. Сікорського в Лондоні, які проливають світло на невідомі досі питання, зокрема, про істинні наміри радянської агресії щодо Польщі, дату початку цієї агресії, організацію діяльності радянських диверсійних груп на західноукраїнських землях до і після 17 вересня 1939 р., ідеологічно-пропагандистську роботу серед населення, у тому

числі і в інтелігентському середовищі, з метою розпалювання ворожнечі між польським і українським населенням [24].

У зазначений період актуальними є також документальні матеріали з фондів Волинського краєзнавчого музею, опубліковані в науковому збірнику, виданому Волинським державним університетом ім. Лесі Українки [21].

Цінним, але малоопрацьованим на сьогодні джерелом дослідження становища української інтелігенції, її життєдіяльності є періодичні видання Волинського воєводства міжвоєнного періоду. Це й зрозуміло. Адже газети, тижневики, журнали, часописи були рупором інтелігенції. Навколо них об'єднувалися передові, найбільш свідомі представники суспільства – засновники газет, видавці, редактори, літпрацівники, дописувачі й широкий загал читачів. Як свідчить «Перелік друкованих видань» польського відділу безпеки Волинського воєводського управління, основна сфера впливу «Української ниви»* – «...українська інтелігенція» [2].

До Другої світової війни на Волині видавалося близько 300 газет і журналів українською, російською, польською, єврейською, німецькою, чеською та іншими мовами. Серед них – 50 україномовних пресових видань [10]. Переважно – це друковані органи політичних партій, громадських організацій, кооперативів і спілок. У дисертації використані матеріали таких періодичних видань: «Українська нива», «Українська громада», «Народний вісник», «Українське життя», «Волинське слово», «Волинь», «Народня «Просвіта», «Діло», «Дзвін», «Шлях», «Молоде село», «Поступ», «Радянська Во-

линь», «Віче», «Wołyń», «Głos Prawdy», «Przeгляд Wołyński», «Gazeta Polska» та ін.

«Волинське слово» від 1 січня 1938 року вмістило детальний звіт про загальні збори Товариства ім. Лесі Українки. В публікації знаходимо прізвища громадських діячів, викладачів Луцької і Кременецької гімназій з назвами їх посад та напрямів професійної і громадської діяльності [12].

Газета «Наше життя» – орган Товариства «Рідна Хата», опублікувала значний за обсягом матеріал, використаний у дисертації, про роботу створеного 18 квітня 1922 р. Українського виборчого комітету, кандидатів у депутати до сейму і сенату, їх життєвий шлях і громадську діяльність [19]. З публікацій цієї газети за 1920–1926 рр. можна простежити розвиток українського національного руху на етапі піднесення та організаційного зміцнення.

Історію становлення і життєдіяльності української інтелігенції у досліджуваний період суттєво доповнюють спогади учасників подій, мемуарна література. Цінні спогади сучасникам залишила Ірина Левчанівська – корінна волинянка, дочка сенаторки Олени Левчанівської, добре обізнана з життям кращих представників тогочасної української інтелігенції. Вони опубліковані у багатьох періодичних виданнях, у тому числі й зарубіжних, окремі – в книзі «Далеке і близьке» [16].

Висновки. Таким чином, цікаві спогади про суспільно-культурне життя волинського села і сільської інтелігенції 20–30-х років (учителі, агрономи, кооператори, священнослужителі та ін.) залишив виходець з Волині Степан Радіон, нині відомий вчений і письменник з Австралії, почесний професор Волинського державного університету імені Лесі Українки [20].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ДАВО, ф. 46, оп. 9.
2. ДАВО, ф. 1, оп. 2.
3. ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 484, арк. 141-147.
4. ДАТО, ф. 2 («Кременецьке повітове староство»), ф. 131 («Кременецький лицей»); ф. 225 («Приватна гімназія в м. Кременці») та ін.
5. ЦДАВОВУ, ф. 4465, оп. 1, спр. 318, арк. 7.
6. ЦДАВОВУ, ф. 3963, оп. 2, спр. 7.
7. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 104.
8. ЦДІАЛ, ф. 348, спр. 90, 111, 112 («Просвіта»).
9. ЦДІАЛ, ф. 309, спр. 142, 145 («Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка»).
10. Бородавко В. Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / В. Бородавко // *Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* – 2000. – № 3. – Луцьк : Вежа, 2000. – С. 86-89.
11. Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 вересня 1993 р. Історія. Ч. II. – Львів, 1994. – 218 с.
12. Загальні збори Товариства ім. Лесі Українки // *Волинське слово.* – 1938. – 1 січня.
13. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької. – Львів, 1998. – с.
14. Культурне життя в Україні. Західні землі : документи і матеріали. – Т. 1. – К. : *Наук. думка*, 1995. – 748 с.
15. Кучерепа М. Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області / М. Кучерепа // *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2000. – № 1. – Луцьк : Вежа, 2000. – С. 88-96.
16. Левчанівська І. Далеке і близьке : нариси, статті / І. Левчанівська. – Луцьк : *Надстир'я*, 2000. – 216 с.
17. Літопис УПА. Нова серія. Т. I. Видання Головного Командування УПА. – Київ–Торонто, 1995. – 481 с.
18. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся : УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ–Торонто, 1999. – 723 с.
19. *Наше життя.* – 1922. – 29 жовтня.
20. Радіон С. Із пожовклих листків в Австралії / С. Радіон. – Австралія : *Наша мета*, 1998. – 220 с.
21. «Роде наш красний...» (Волинь у долях края і людських документах). –Т. I. – Луцьк : Вежа, 1996. – 444 с.; Т. 2 – 344 с.
22. Самчук У. На білому коні / У. Самчук // *Дзвін.* – 1993. – №№ 1, 2, 3.
23. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1999. – 128 с.
24. Grzelak Czesław K. Kresy w czerwieńi. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r. Wyd-wo NERITON / Czesław K. Grzelak. – Warszawa, 2001. – 588 s.